

EGZOTIKUS MOLEKULAFIZIKA: MI AZ A H_3^+ , ÉS MI A SZEREPE A CSILLAGKÖZI KÉMIÁBAN?

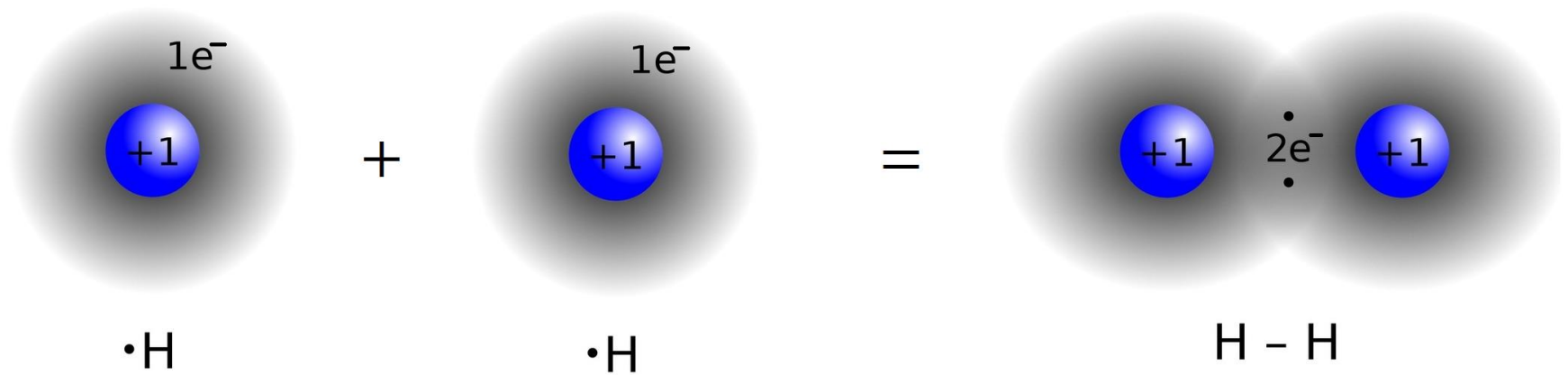
KÉSZÍTETTE:

SZIDAROVSKY TAMÁS
ELTE TTK KÉMIAI INTÉZET

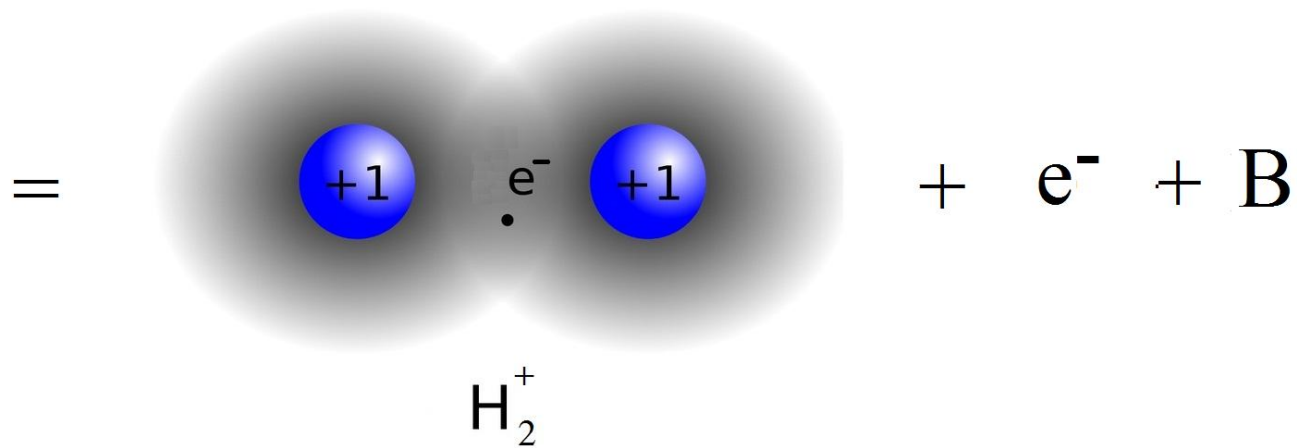
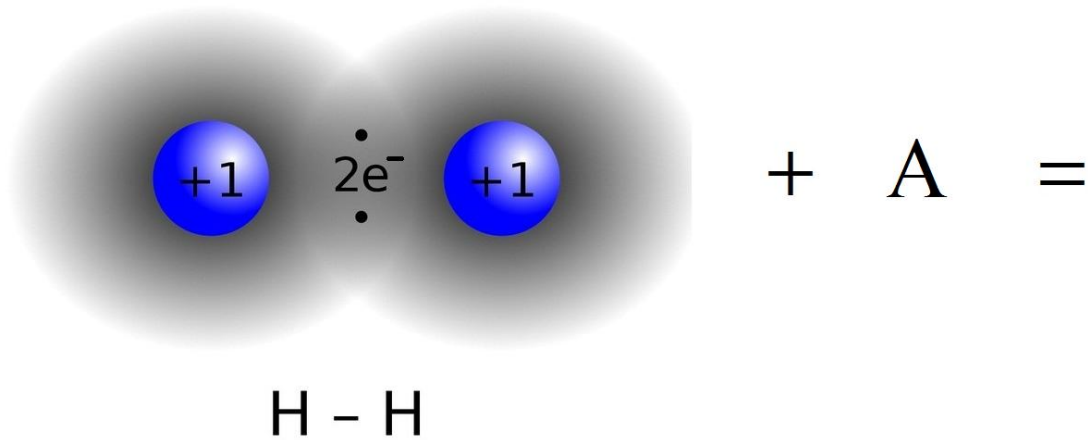
Áttekintés

- Mi is az a H_3^+ ? Keletkezése és felfedezése.
- Spektroszkópia, H_3^+ a Földön
- H_3^+ a Naprendszerben
- H_3^+ a Naprendszeren túl

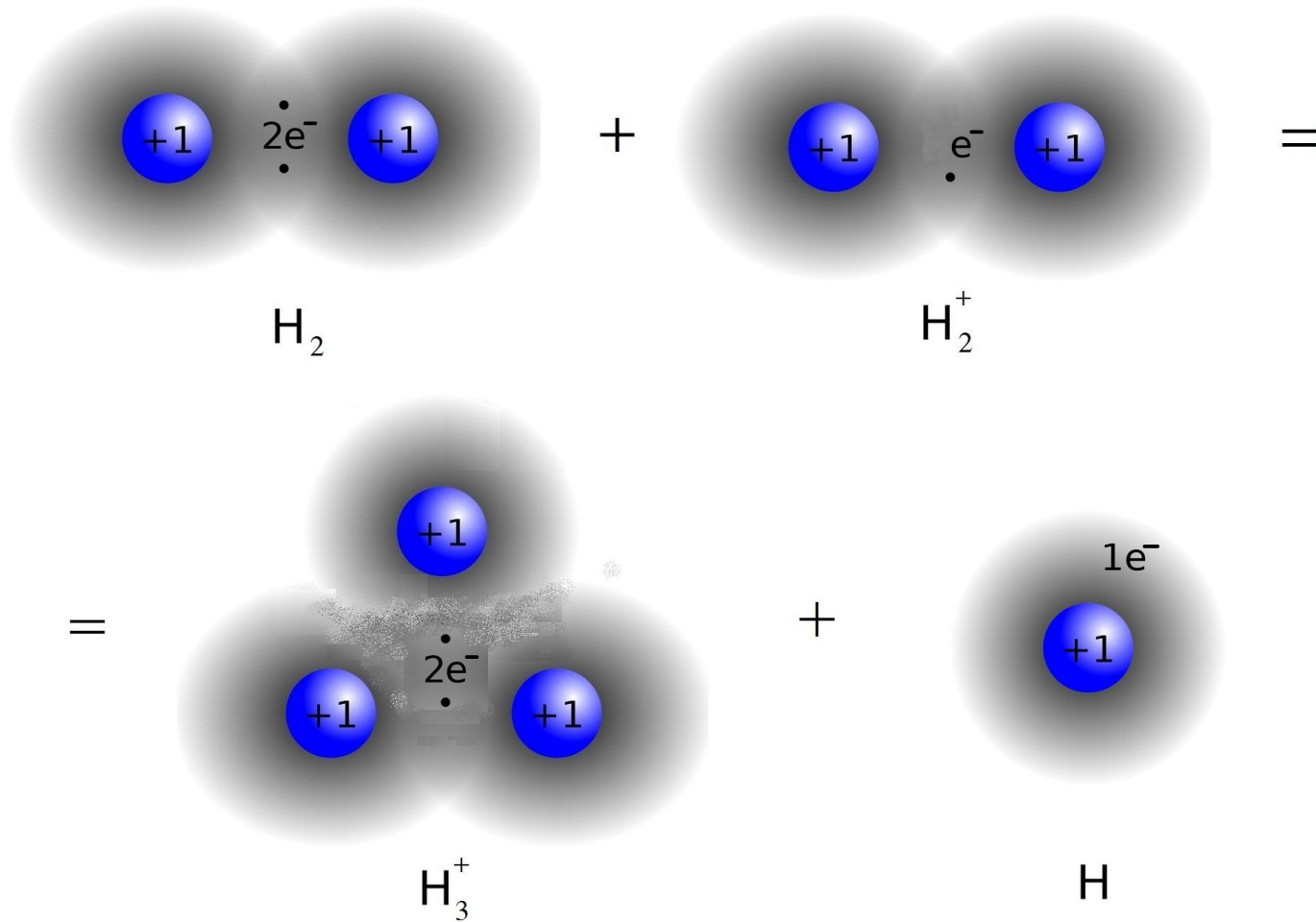
Kovalens kötés

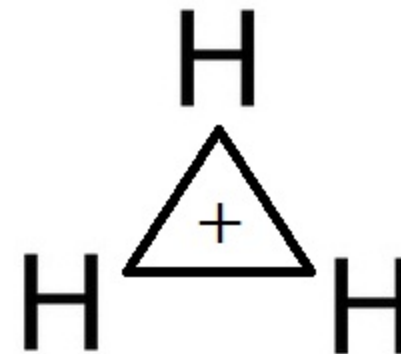
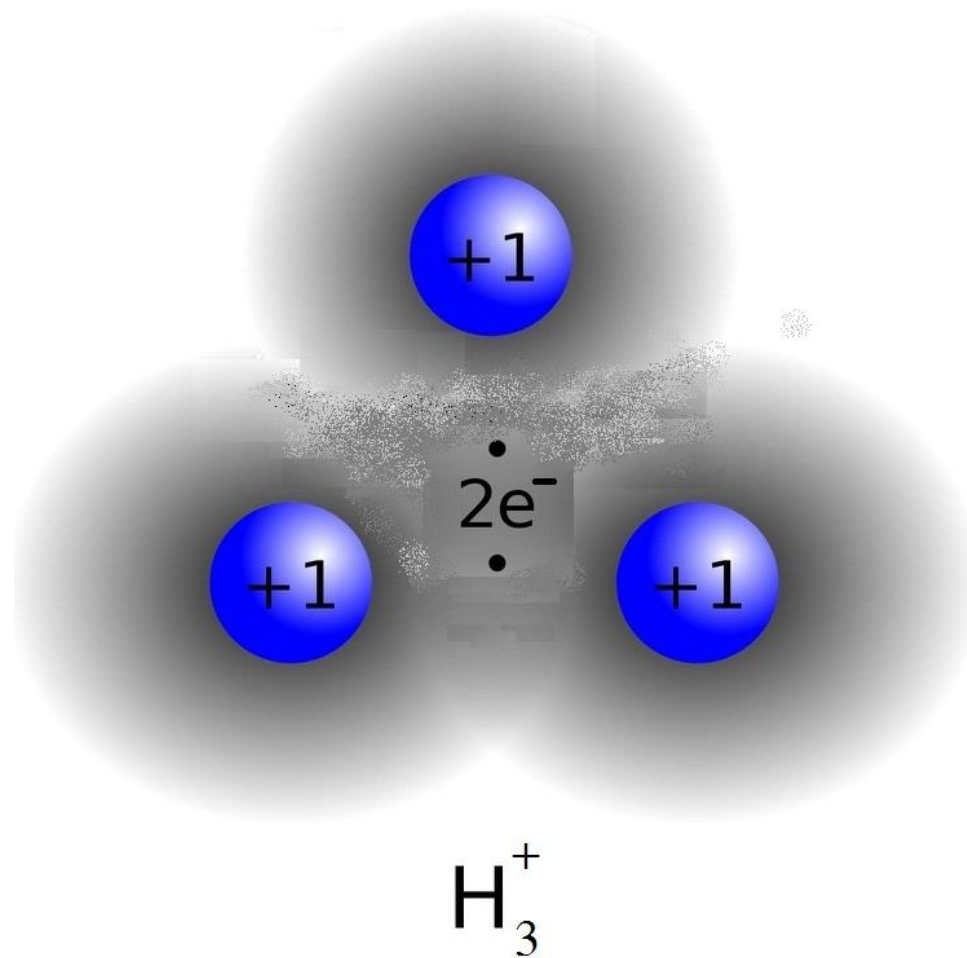
H₂ ionizációja

H_3^+ keletkezése

Háromcentrumú kötés

H_3^+ felfedezése

- J. J. Thomson (1911)
- H_2 gázkisülési cső + Tömegspektrométer

H_3^+ felfedezése

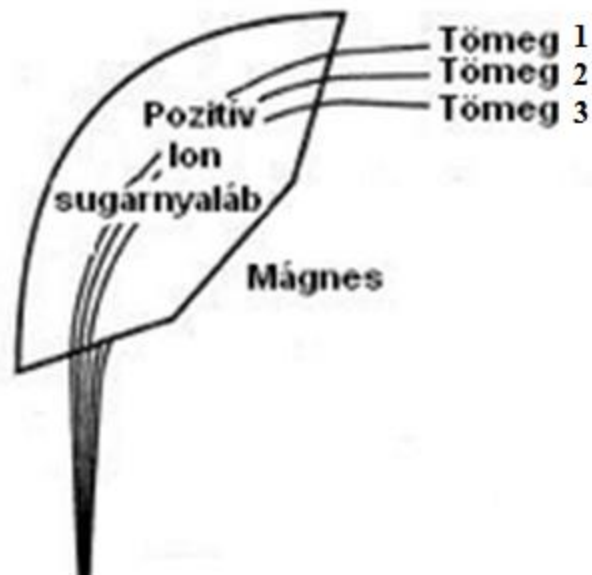
- J. J. Thomson (1911)
- H_2 gázkisülési cső + Tömegspektrométer

H_3^+ felfedezése

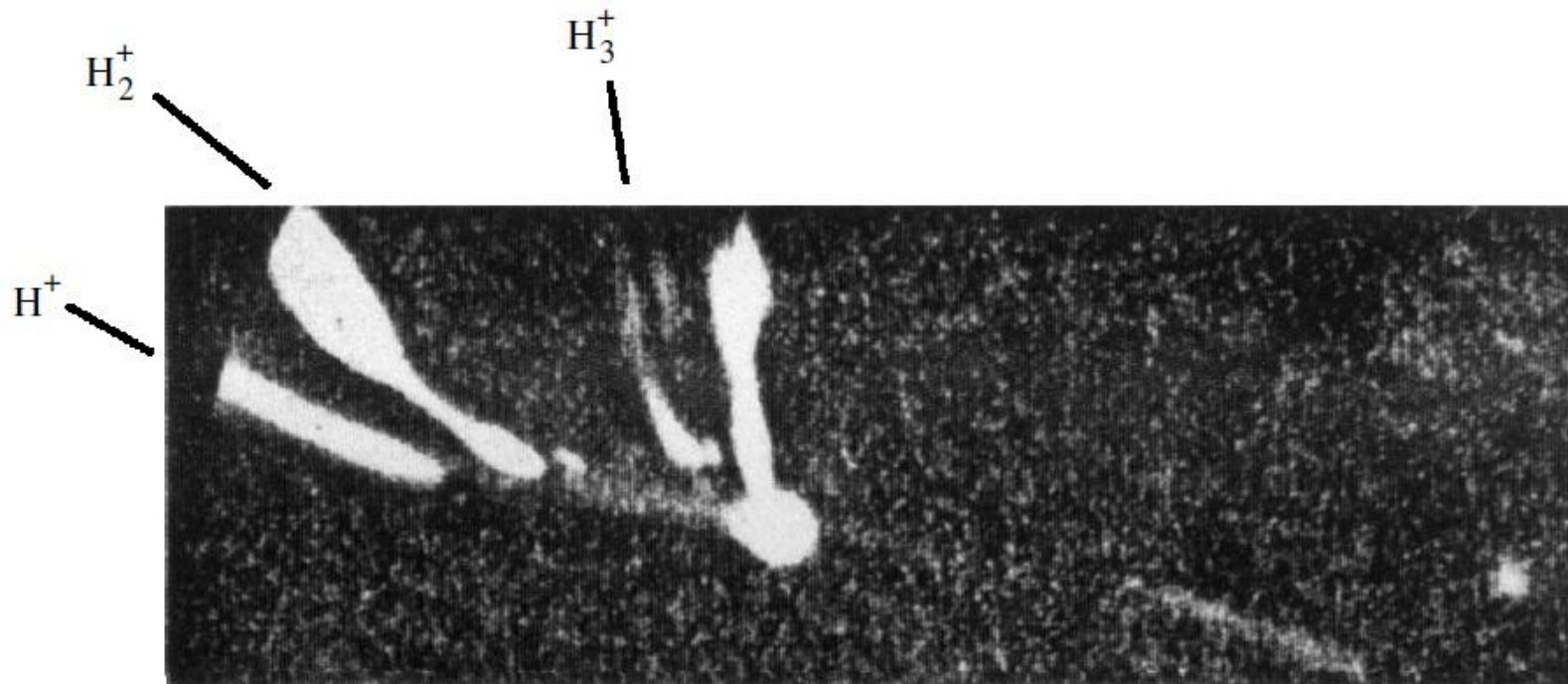
- J. J. Thomson (1911)
- H_2 gázkisülési cső + Tömegspektrométer

Kimutatás

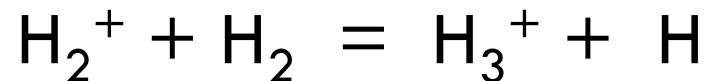
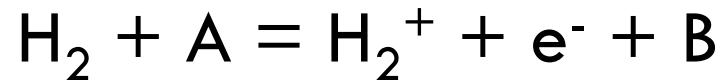
Ion forrás

A H_3^+ első detektálása

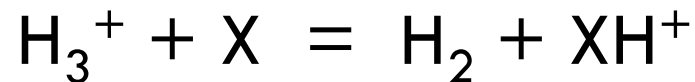

H_3^+ keletkezése és főbb reakciója

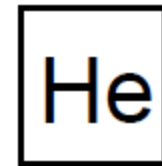
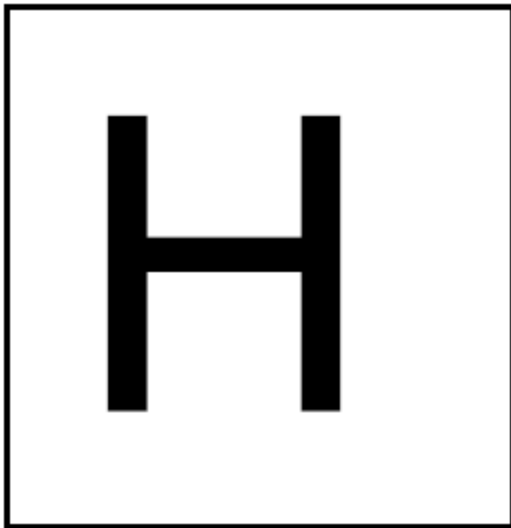
□ Keletkezés:

□ Jellemző reakciója (erős sav):

Csillagászok periodusos rendszere

·
Mg

·
Fe

■
C

·
N

■
O

·
Si

·
S

·
Ne

·
Ar

Tehát:

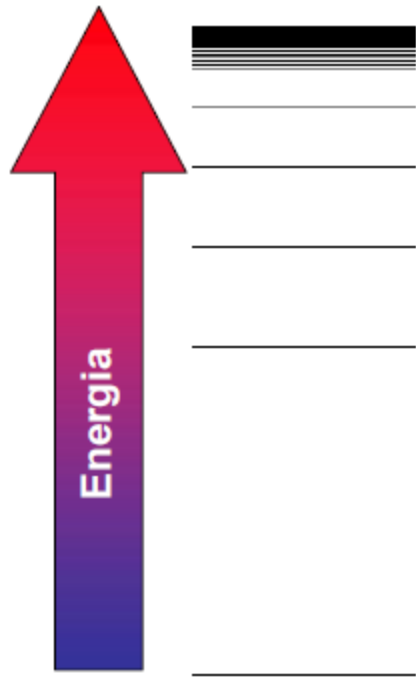

- Szeretnénk vizsgálni H_3^+ molekulát az űrben... nade hogyan tegyük ezt?

Spektroszkópiával

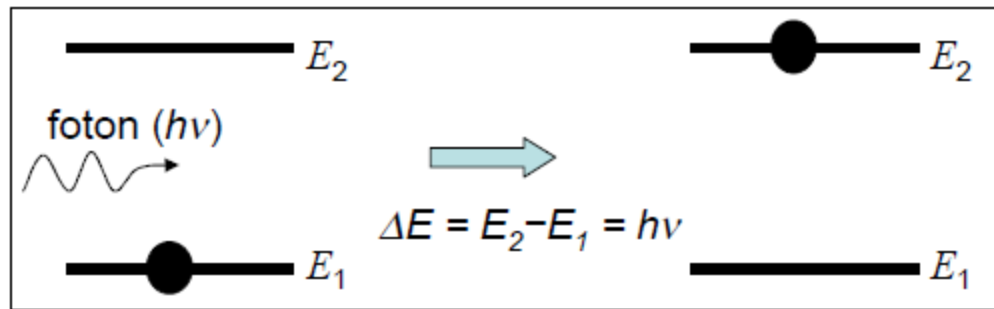
Spektroszkópia áttekintése

KVANTUMMECHANIKA:
Atomok, molekulák energiája

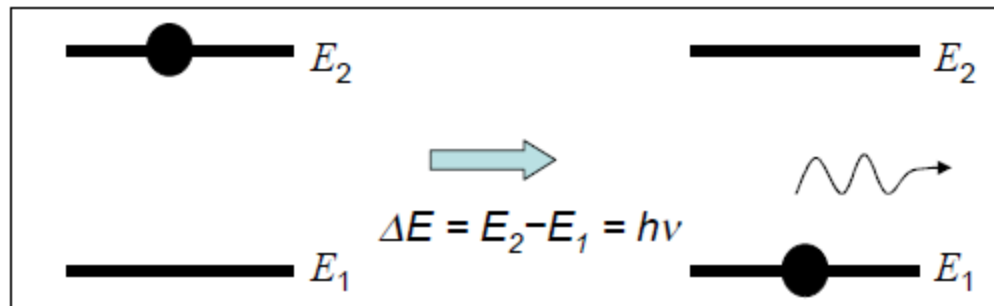

**Nem lehet akármekkora!
diszkrét energiaszintek**

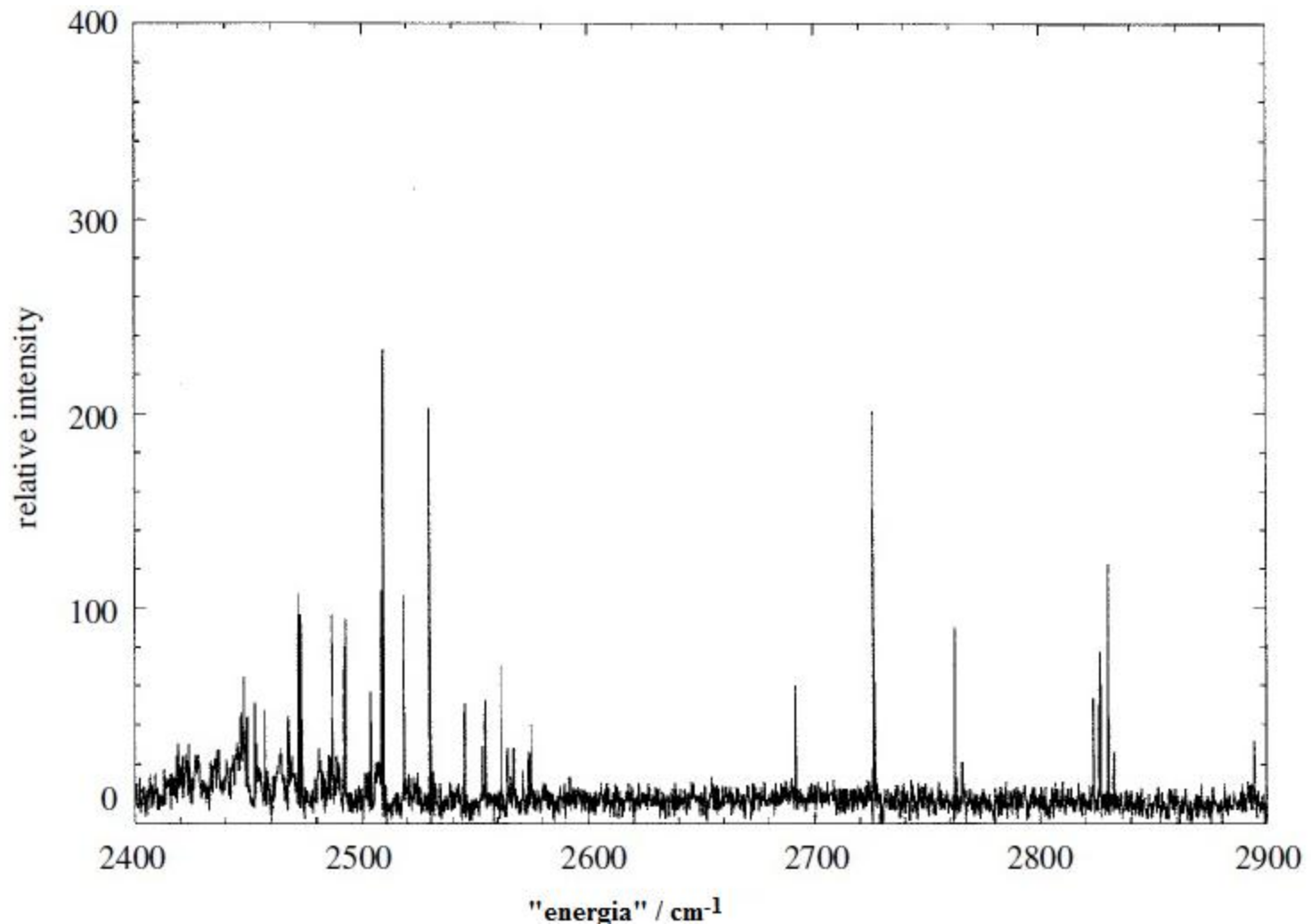
abszorpció

(spontán) emisszió

Spektroszkópia áttekintése

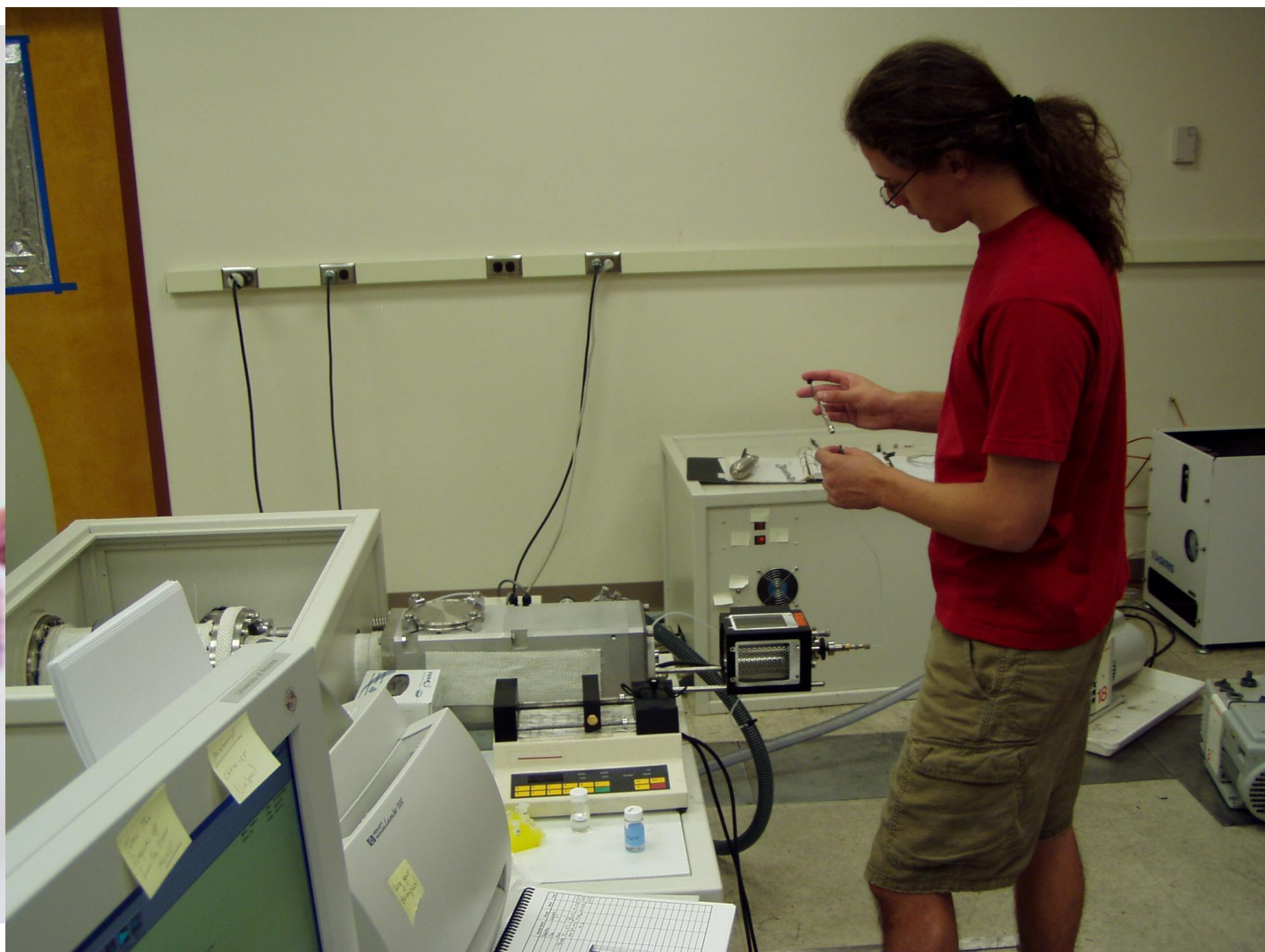

H_3^+ a laborban?

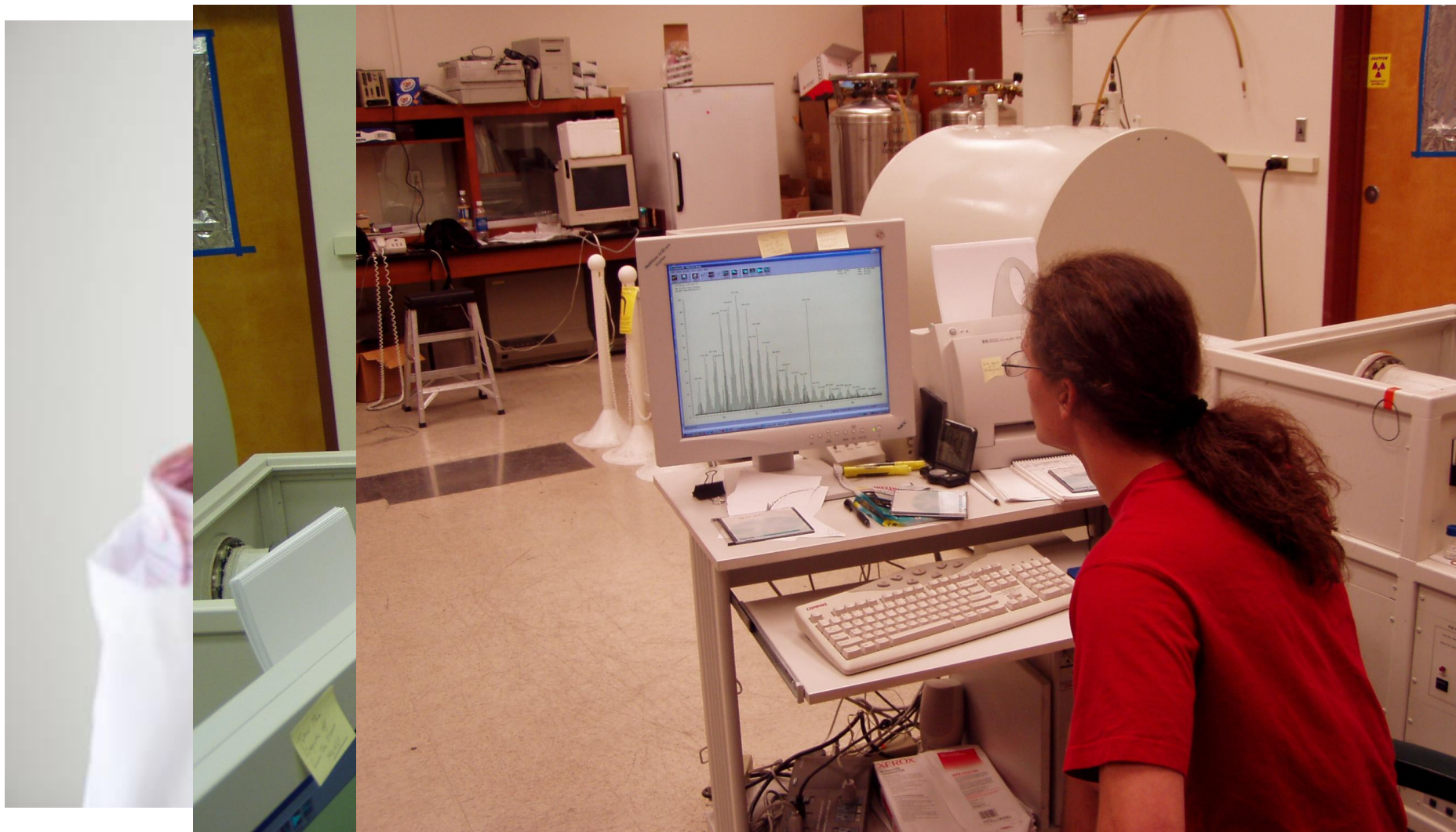

H_3^+ a laborban?

H₃⁺ a laborban?

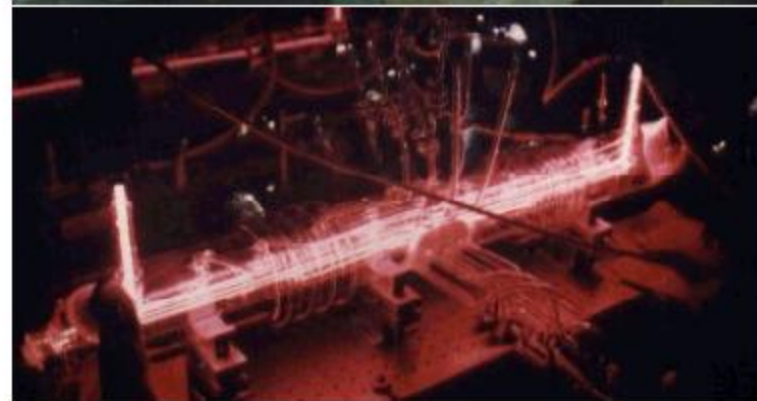
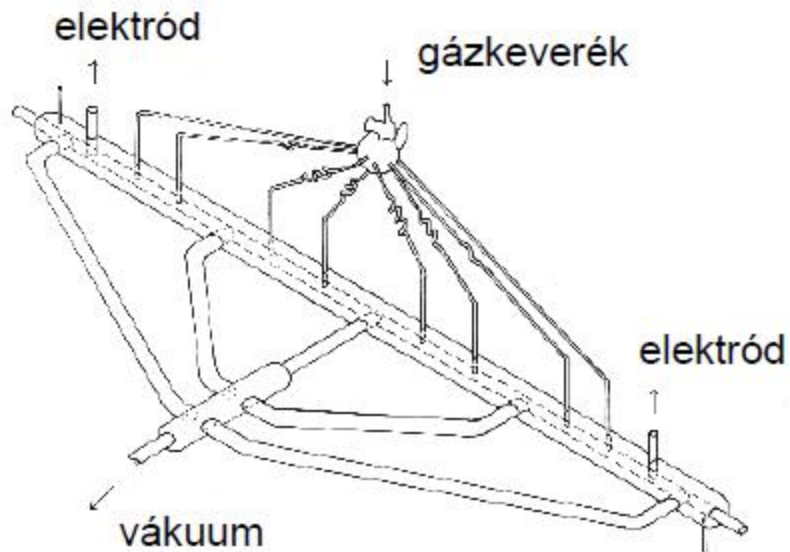

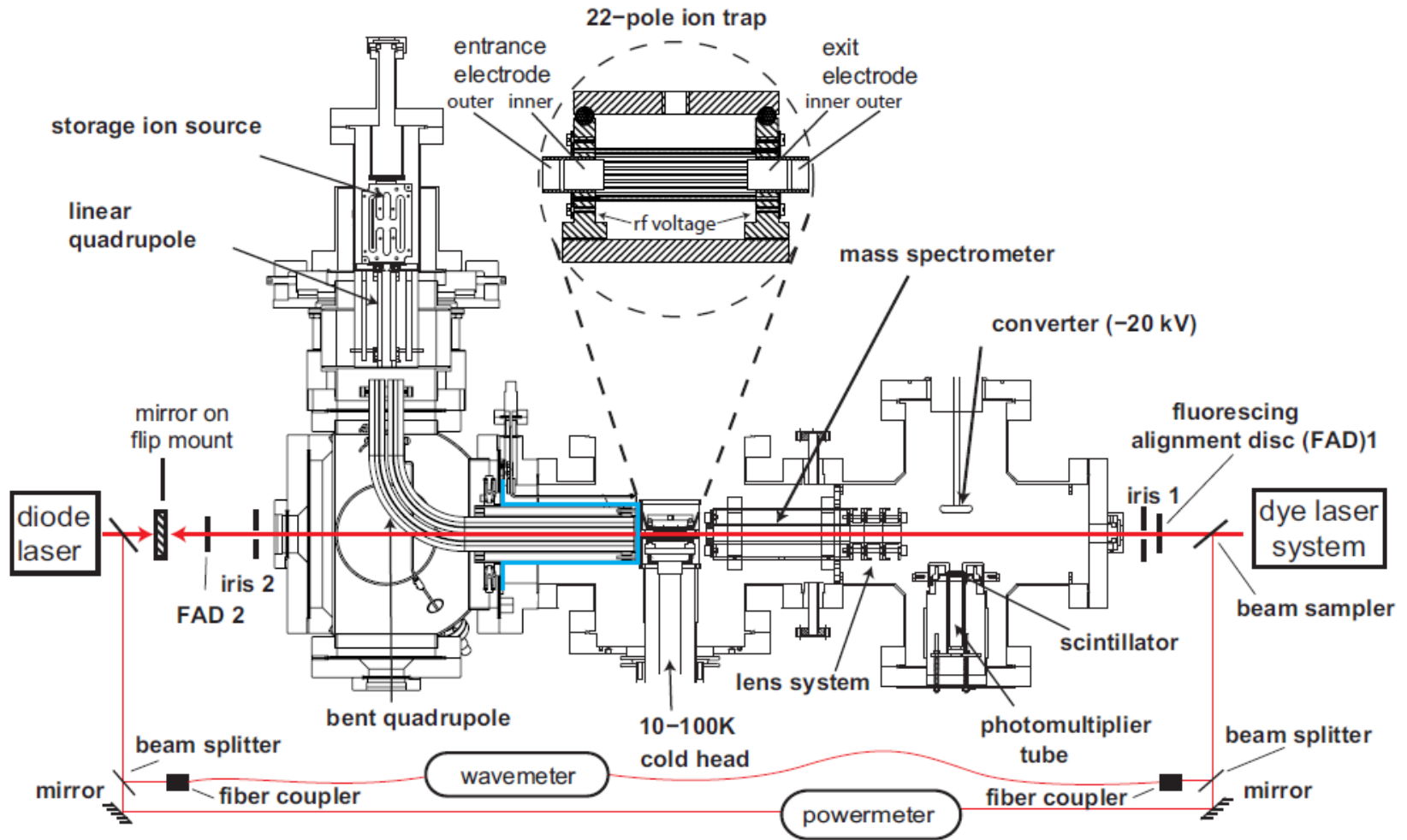
H₃⁺ a laborban?

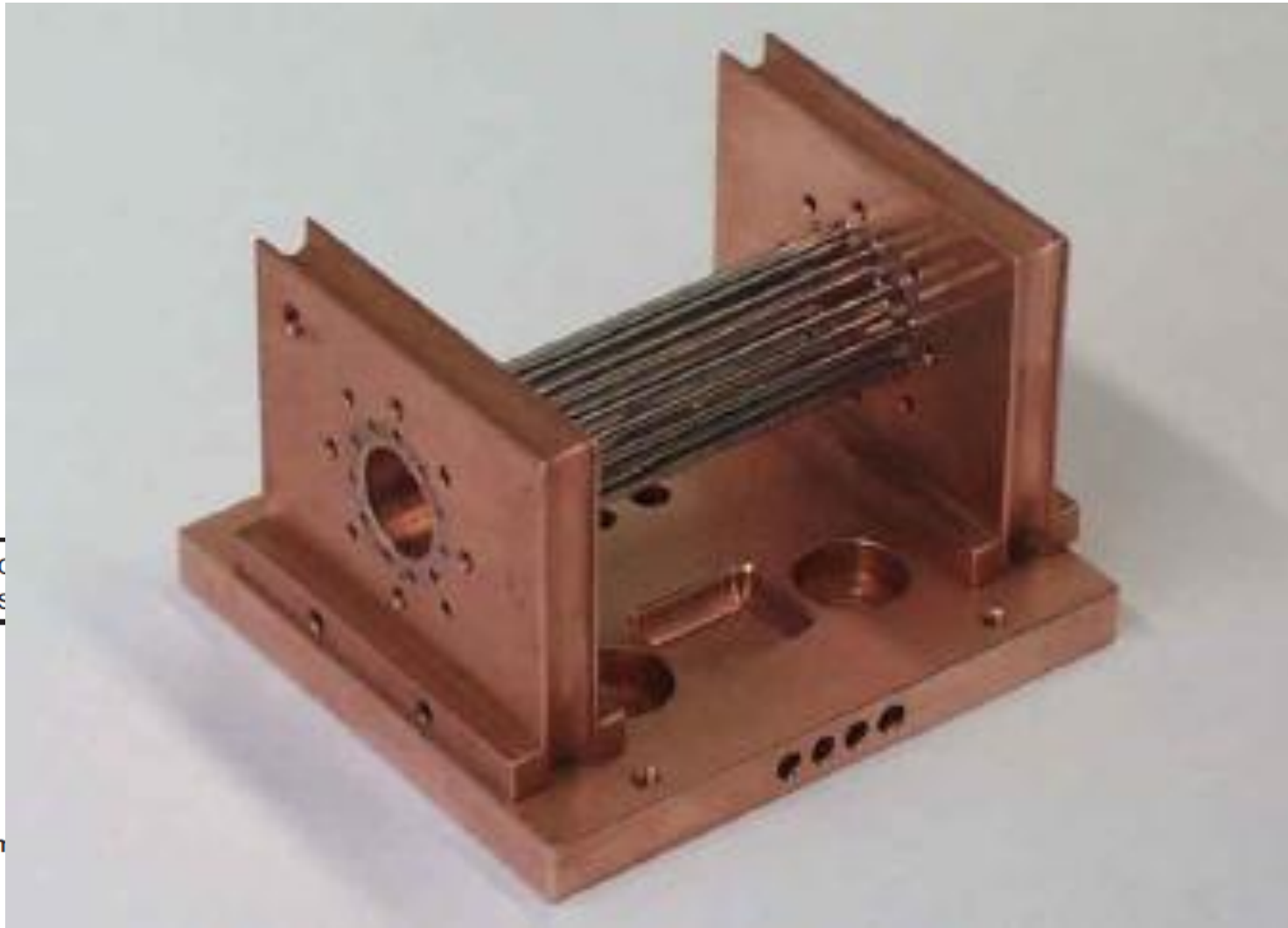
H_3^+ a laborban? Oka (1980)

H_3^+ a laborban? (2011)

H_3^+ a laborban? (2011)

dic
las

n

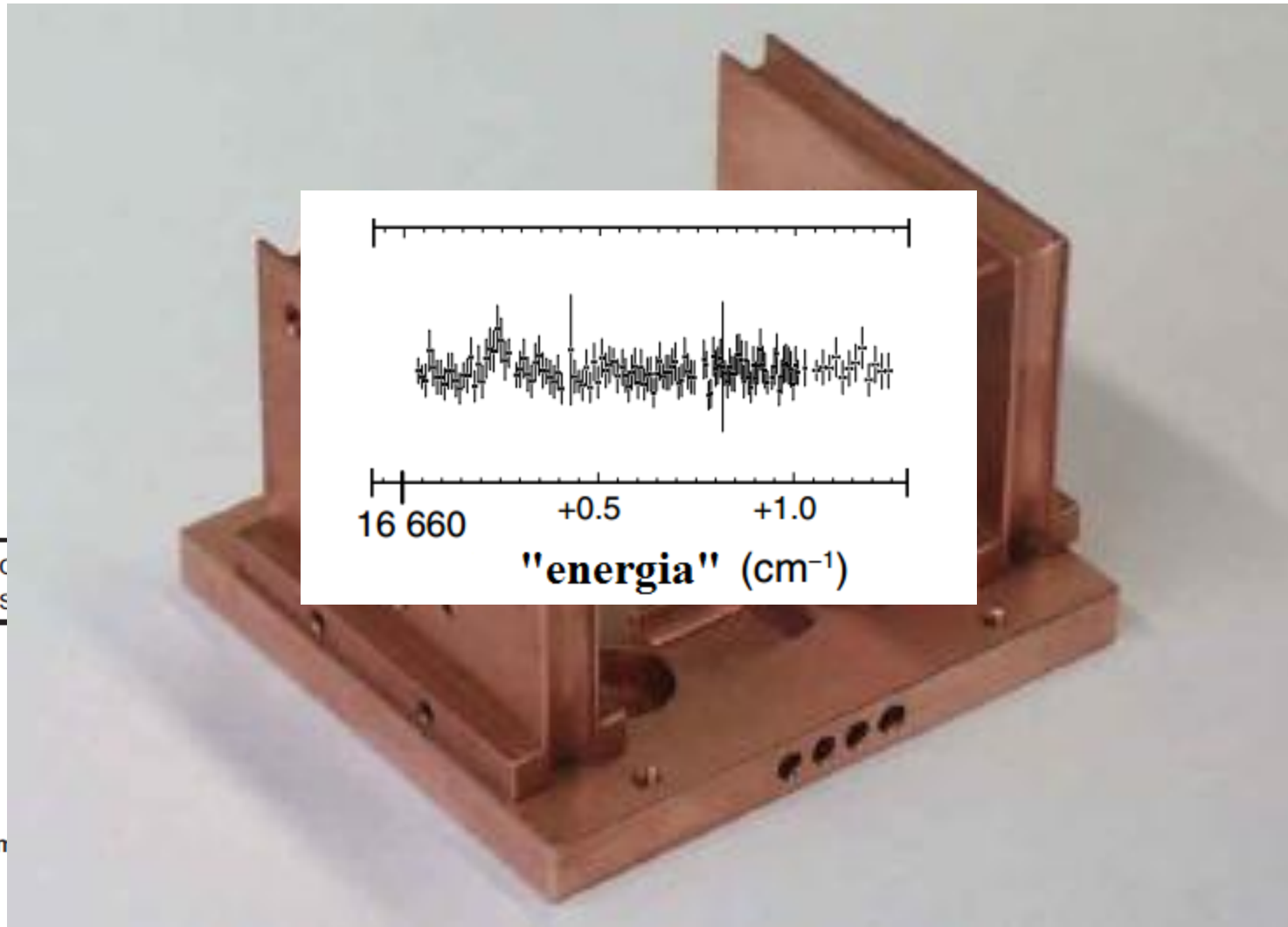
FAD)1

laser
stem

sampler

plitter

H_3^+ a laborban? (2011)

dic
las

FAD)1

laser
stem

sampler

plitter

n

H_3^+ elméleti számolásokról

$$\hat{H}\psi = E\psi$$

H_3^+ elméleti számolásokról

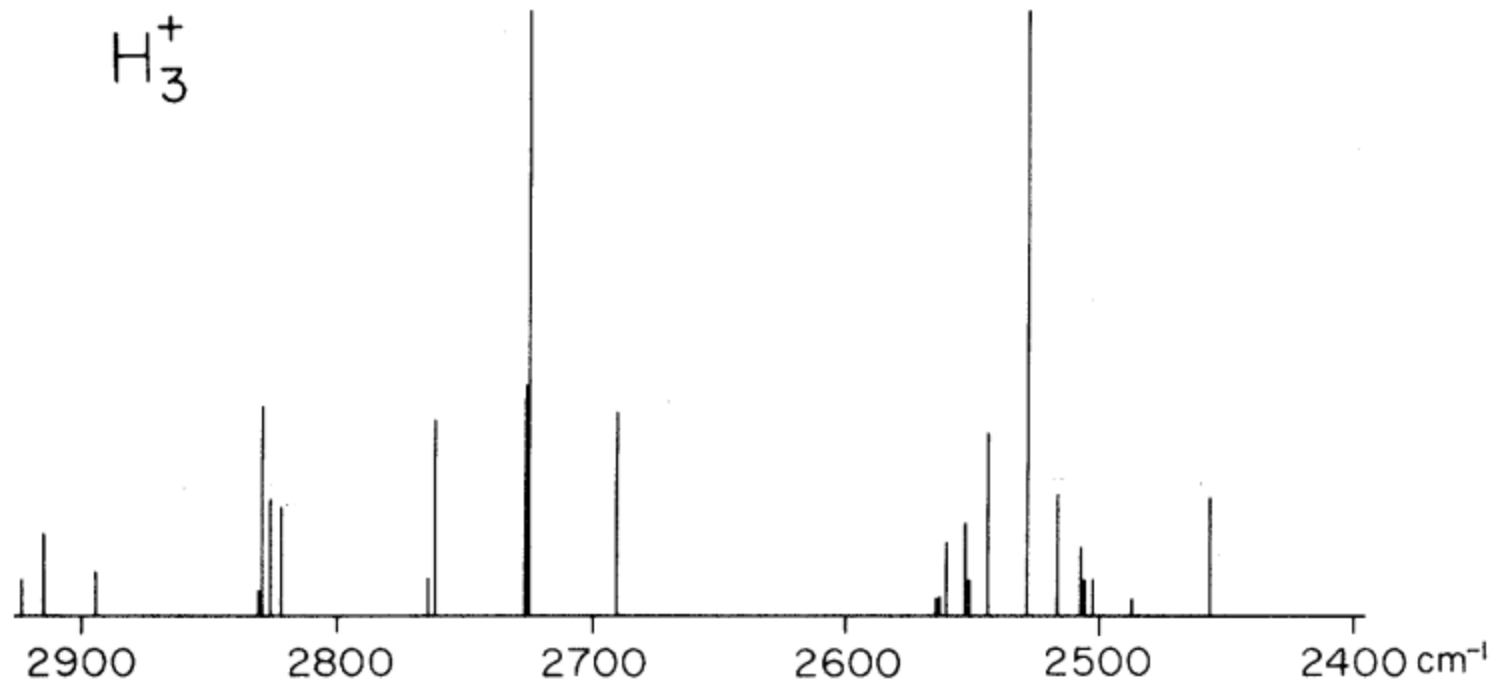
$$\hat{H}\psi = E\psi$$

$$\hat{H} = -\frac{1}{2\mu_1} \frac{\partial^2}{\partial R_1^2} - \frac{1}{2\mu_2} \frac{\partial^2}{\partial R_2^2} - \left(\frac{1}{2\mu_1 R_1^2} + \frac{1}{2\mu_2 R_2^2} \right) \left(\frac{\partial^2}{\partial \Theta^2} + \cot \Theta \frac{\partial}{\partial \Theta} - \frac{\hat{j}_z^2}{\sin^2 \Theta} \right) + \frac{1}{2\mu_1 R_1^2} \left(\hat{J}^2 - 2\hat{J}_z \hat{j}_z - \hat{J}_+ \hat{j}_- - \hat{J}_- \hat{j}_+ \right) + \hat{V}(R_1, R_2, \Theta).$$

$$\psi \in \text{Span} \left[\left\{ \chi_{n_1}(R_1) \chi_{n_2}(R_2) P_l^K(\cos \Theta) C_{MK}^{Jp}(\phi, \chi, \psi) \right\}_{n_1=1, n_2=1, K=p, l=K}^{N_1, N_2, J, K+N_L-1} \right]$$

$$\begin{aligned}
(\mathbf{H}_{\text{rovib}})_{Kn_1n_2l,K'n_1'n_2'l'} &= \delta_{K,K'}\delta_{n_2,n_2'}\delta_{l,l'}(\mathbf{K}_1^{N_1\times N_1})_{n_1,n_1'} + \delta_{n_1,n_1'}\delta_{l,l'}(\mathbf{K}_2^{N_2\times N_2})_{n_2,n_2'} + \\
&+ \delta_{K,K'}\delta_{n_2,n_2'}\left(\mathbf{R}_1^{N_1\times N_1}\right)_{n_1,n_1'}\left(\mathbf{K}_\Theta^{N_L\times N_L}\right)_{l,l'} + \delta_{K,K'}\delta_{n_1,n_1'}\left(\mathbf{R}_2^{N_2\times N_2}\right)_{n_2,n_2'}\left(\mathbf{K}_\Theta^{N_L\times N_L}\right)_{l,l'} + \\
&+ \delta_{K,K'-1}\delta_{n_2,n_2'}\left(\mathbf{R}_1^{N_1\times N_1}\right)_{n_1,n_1'}\left(\mathbf{B}_K^+\right)_{l,l'} + \delta_{K,K'+1}\delta_{n_2,n_2'}\left(\mathbf{R}_1^{N_1\times N_1}\right)_{n_1,n_1'}\left(\mathbf{B}_K^-\right)_{l,l'} + \\
&+ \delta_{K,K'}\delta_{n_2,n_2'}\delta_{l,l'}\left(\tilde{\mathbf{R}}_1^{K,N_1\times N_1}\right)_{n_1,n_1'} + \delta_{K,K'}\left(\mathbf{V}_{\text{rovib}}\right)_{n_1n_2l,n_1'n_2'l'} = \\
&= \delta_{K,K'}\delta_{n_2,n_2'}\delta_{l,l'}(\mathbf{K}_1^{N_1\times N_1})_{n_1,n_1'} + \delta_{n_1,n_1'}\delta_{l,l'}(\mathbf{K}_2^{N_2\times N_2})_{n_2,n_2'} + \\
&+ \delta_{K,K'}\delta_{n_2,n_2'}\delta_{l,l'}(l+K)(l+K-1)\left(\mathbf{R}_1^{N_1\times N_1}\right)_{n_1,n_1'} + \\
&+ \delta_{K,K'}\delta_{n_1,n_1'}\delta_{l,l'}(l+K)(l+K-1)\left(\mathbf{R}_2^{N_2\times N_2}\right)_{n_2,n_2'} - \\
&- \delta_{K,K'-1}\delta_{n_2,n_2'}\delta_{l,l'+1}\left(1+\delta_{K,0}+\delta_{K',0}\right)^{1/2}\Lambda_{JK}^+\Lambda_{lK}^+\left(\mathbf{R}_1^{N_1\times N_1}\right)_{n_1,n_1'} - \\
&- \delta_{K,K'+1}\delta_{n_2,n_2'}\delta_{l,l'-1}\left(1+\delta_{K,0}+\delta_{K',0}\right)^{1/2}\Lambda_{JK}^-\Lambda_{lK}^-\left(\mathbf{R}_1^{N_1\times N_1}\right)_{n_1,n_1'} + \\
&+ \delta_{K,K'}\delta_{n_2,n_2'}\delta_{l,l'}\left[J(J+1)-2K^2\right]\left(\mathbf{R}_1^{N_1\times N_1}\right)_{n_1,n_1'} + \\
&+ \delta_{K,K'}\delta_{n_1,n_1'}\delta_{n_2,n_2'}\left\langle P_l^K(\cos\Theta)\left|V(q_{n_1},q_{n_2},\cos\Theta)\right|P_{l'}^{K'}(\cos\Theta)\right\rangle
\end{aligned}$$

H_3^+ elméleti számolásokból

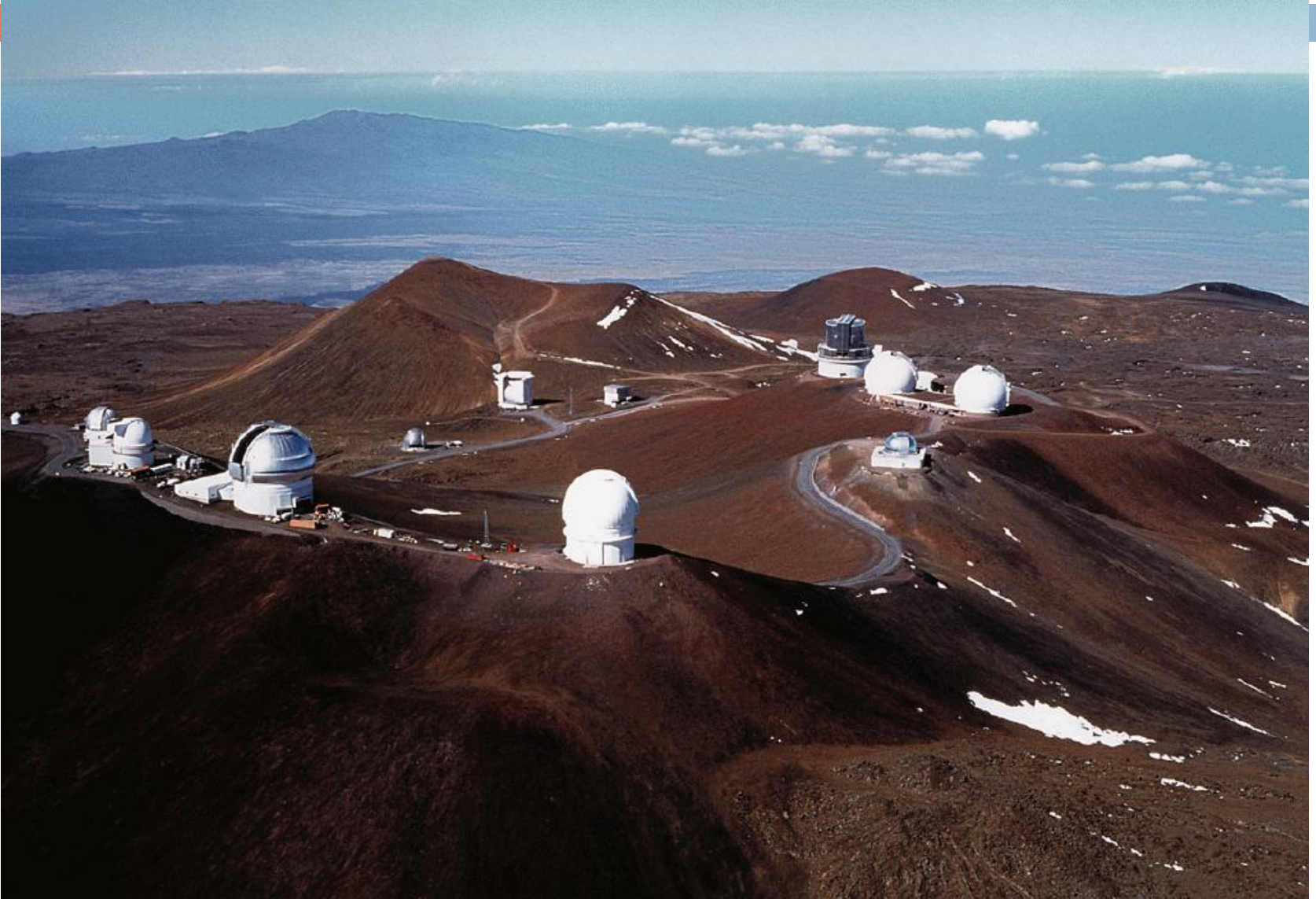

Tehát:

- Van kísérleti és elméleti H_3^+ színképünk, most nézzük mit látunk az űrben...

Földi teleszkópok

„Repülő teleszkópok”

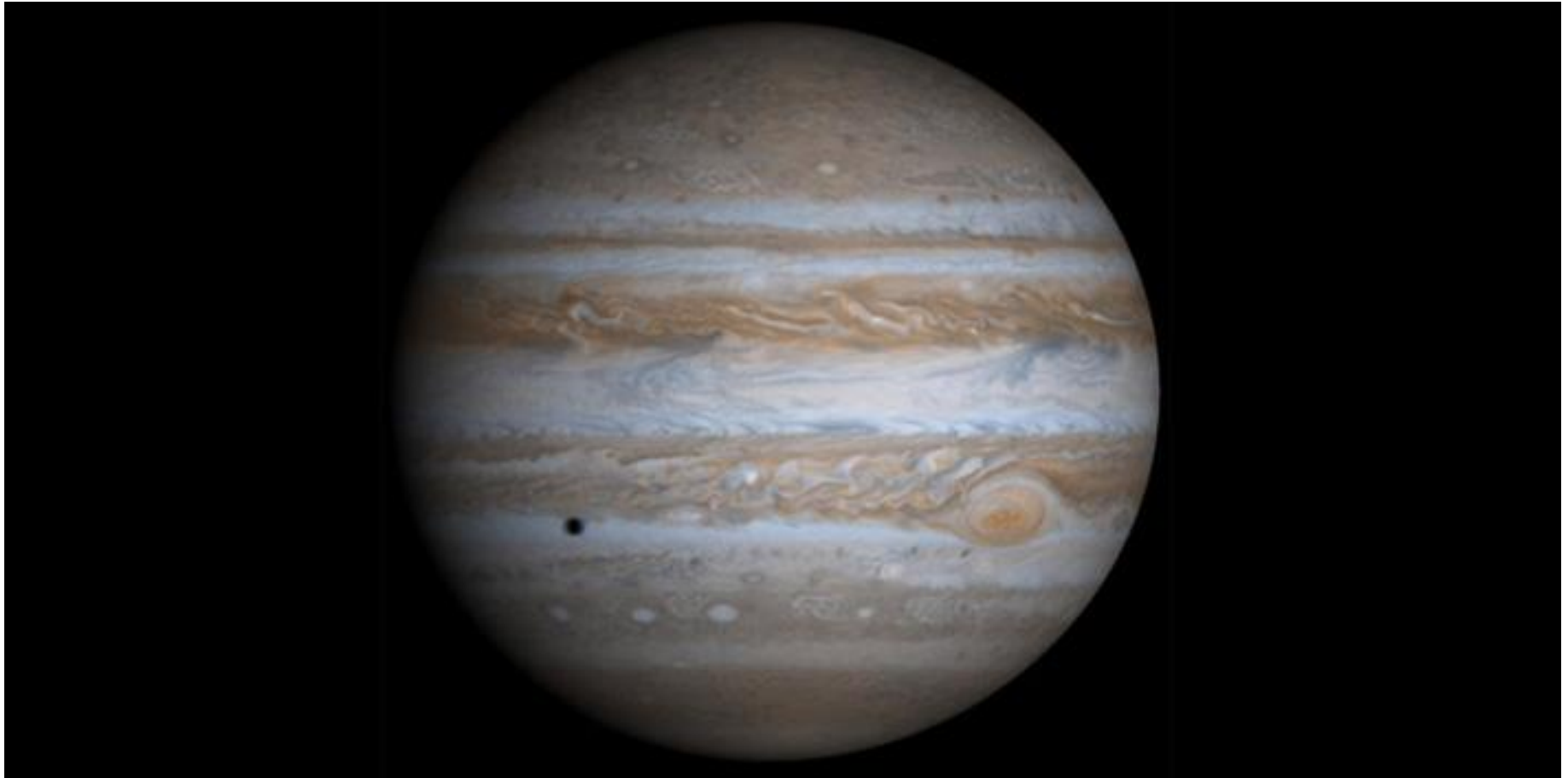

Műholdak

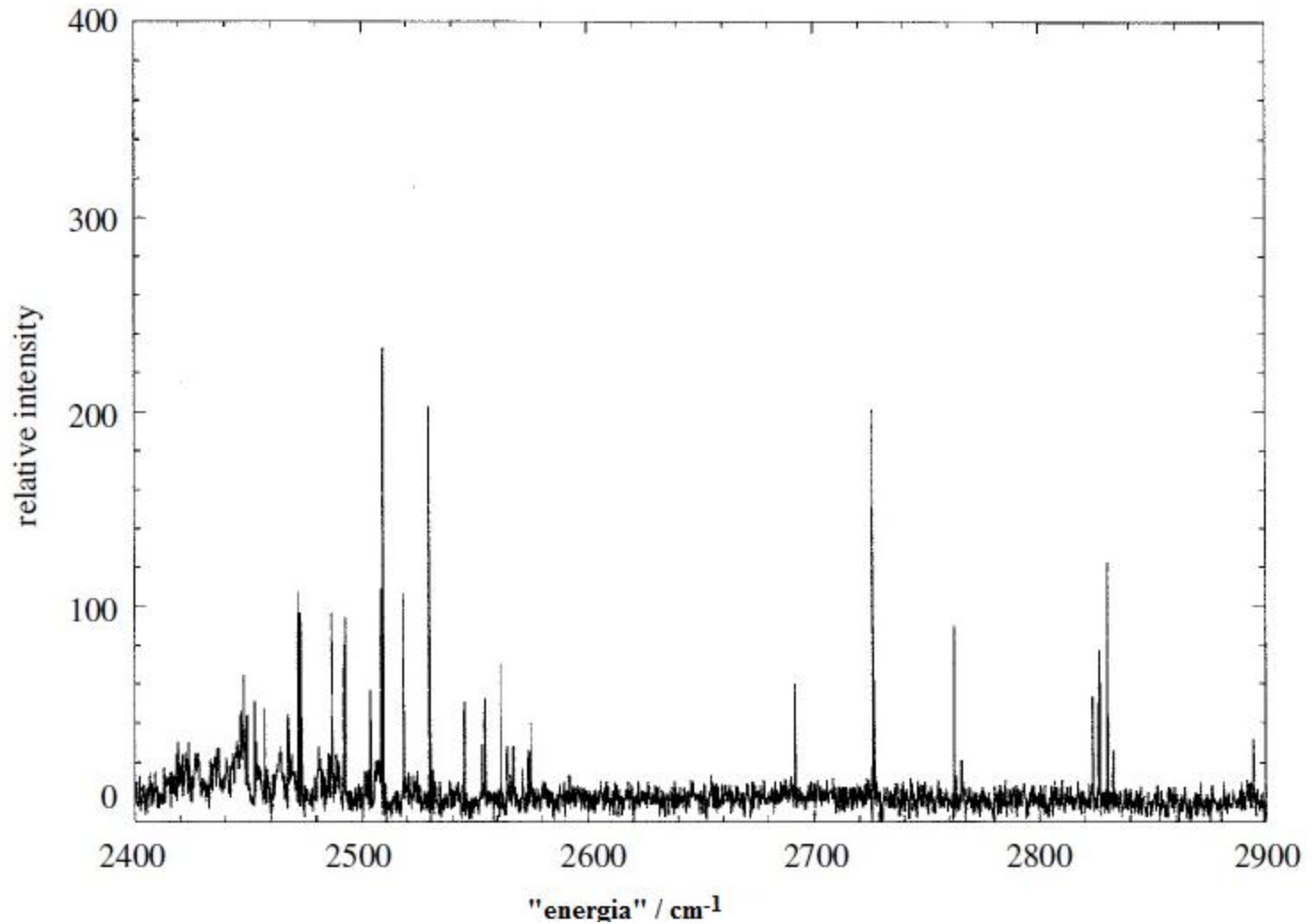

H_3^+ a Jupiteren (1988)

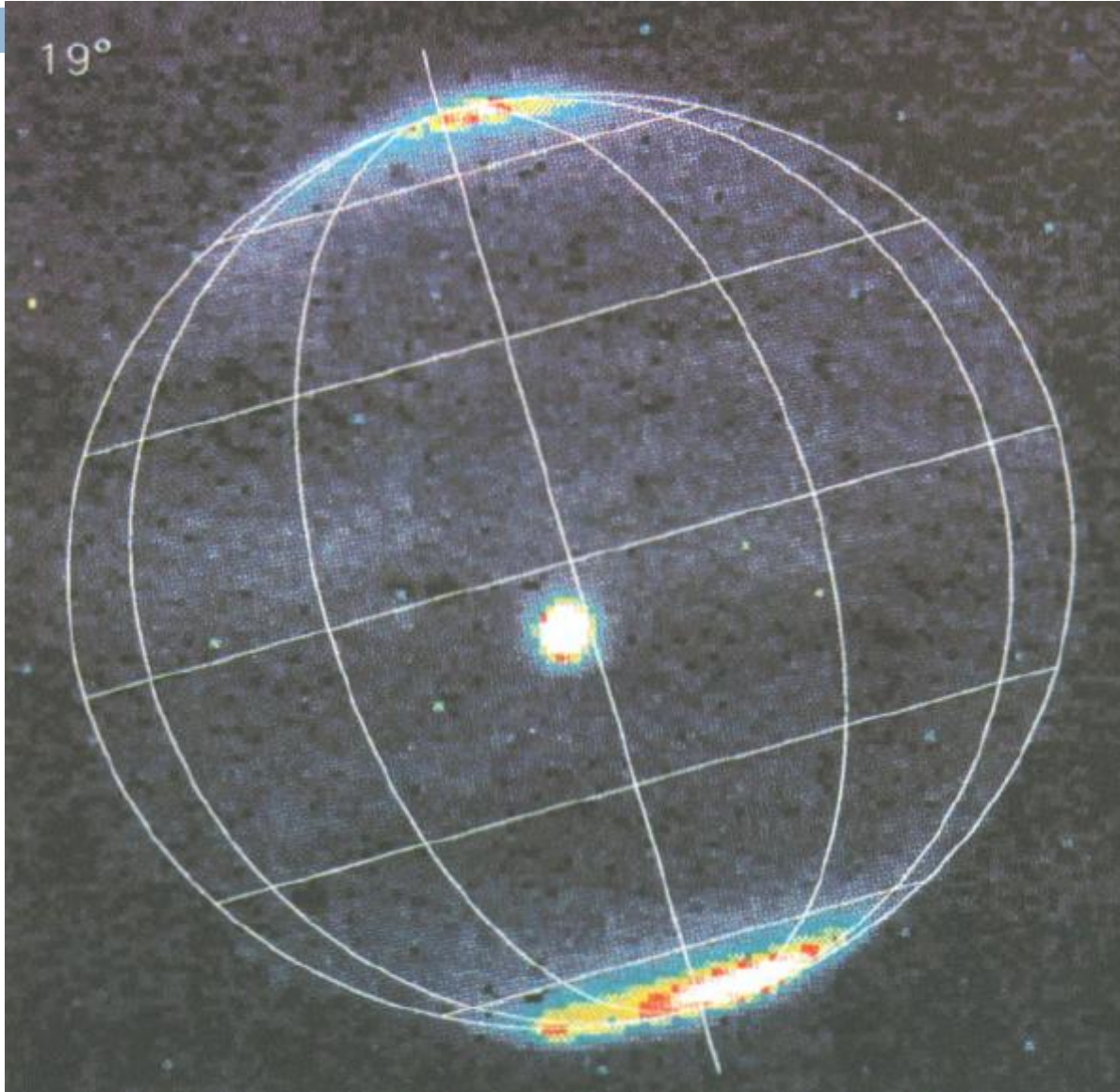

H_3^+ a Jupiteren

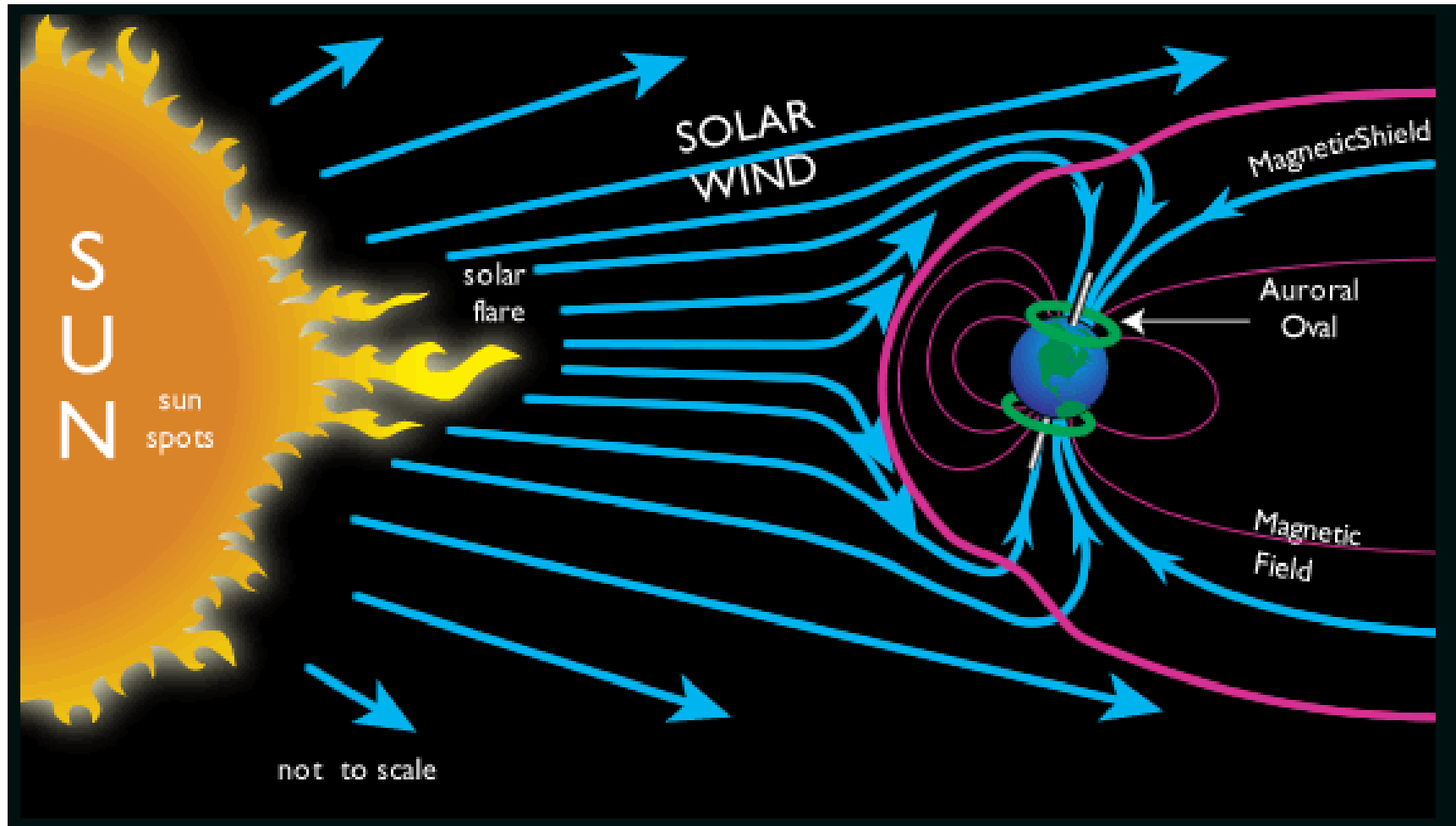
H_3^+ a Jupiteren (1988)

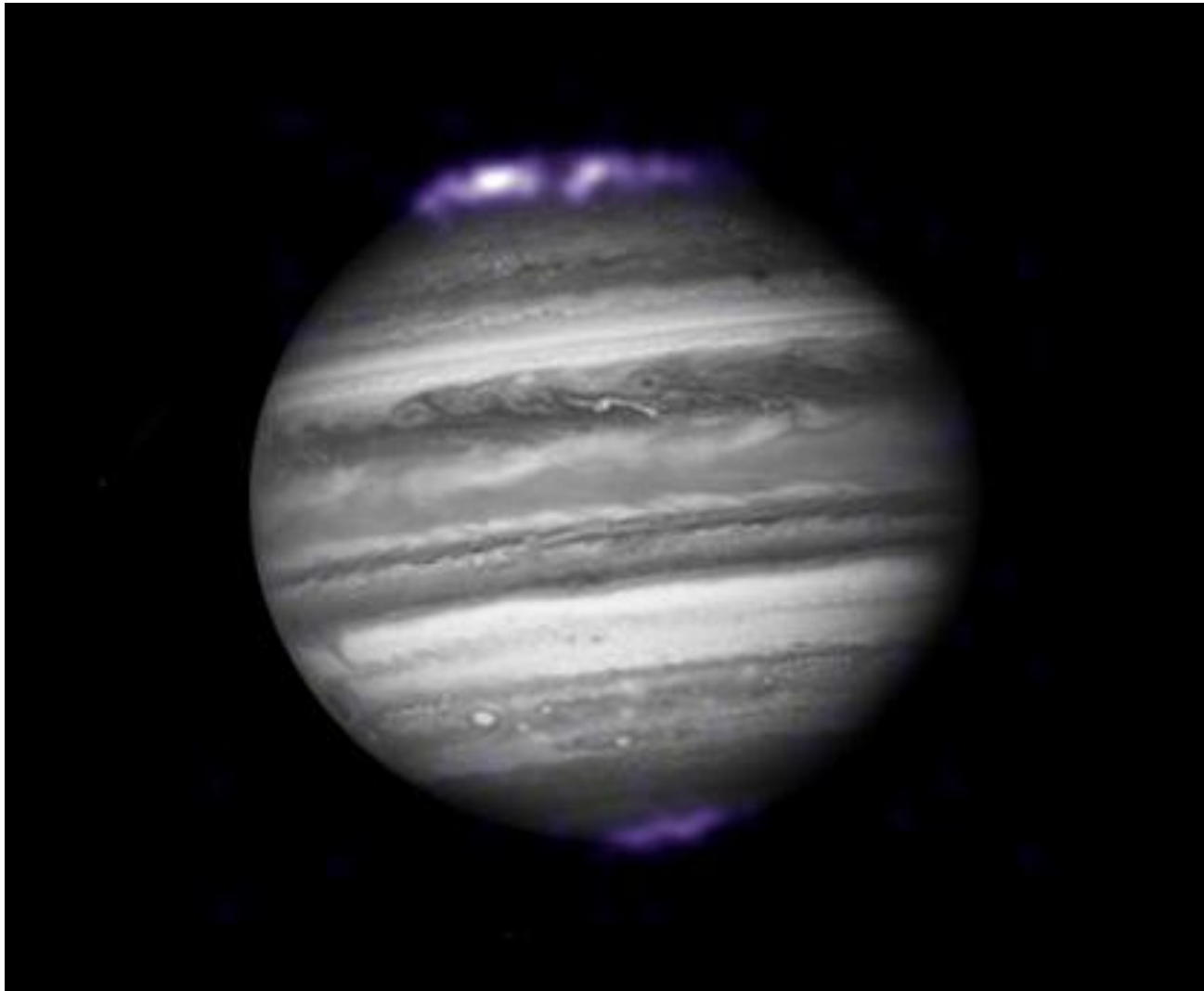
H_3^+ a Jupiteren

H_3^+ a Jupiteren

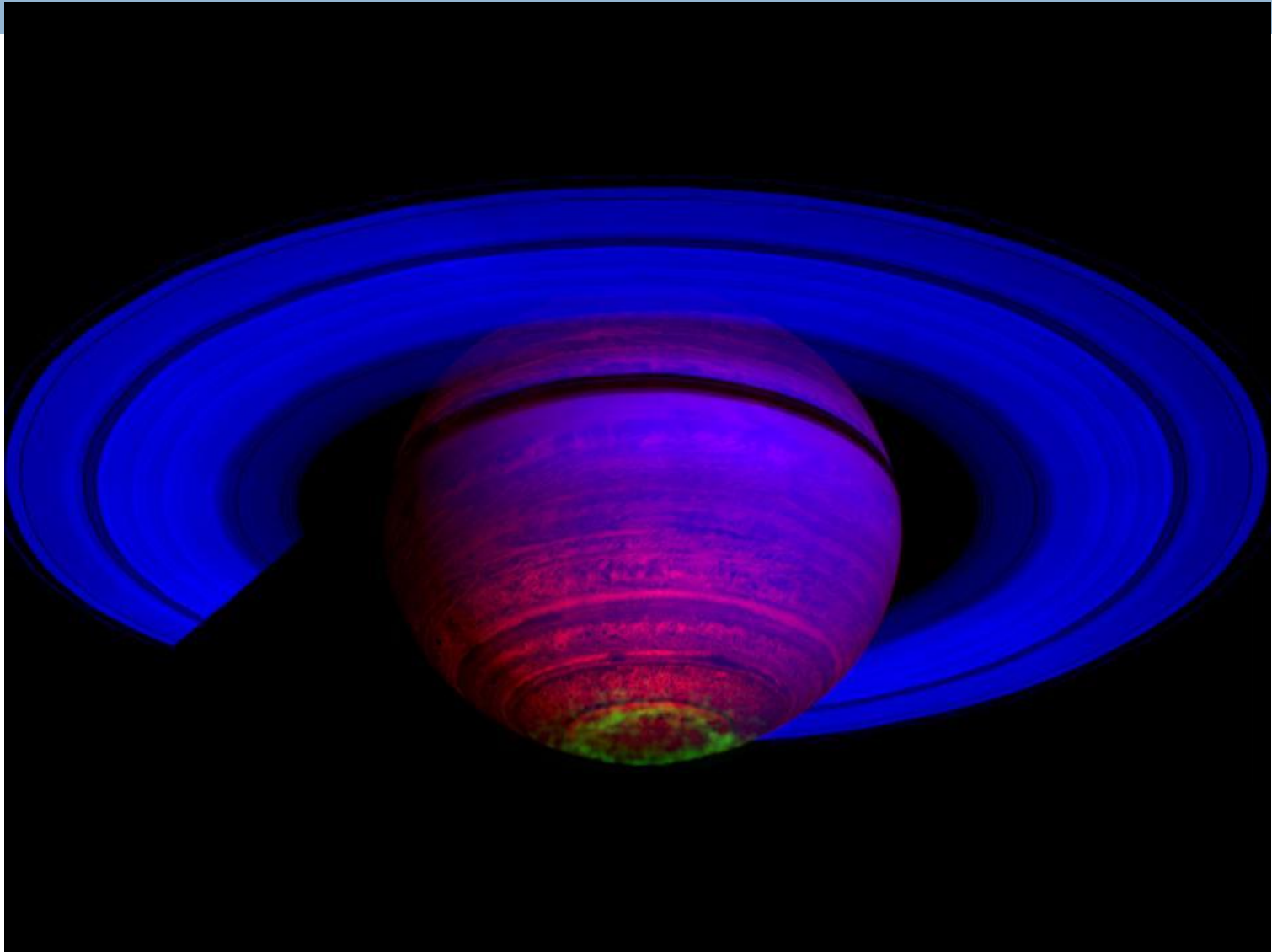
Jupiter sarki fénye (Röntgen-tartomány)

H_3^+ a szaturnuszon

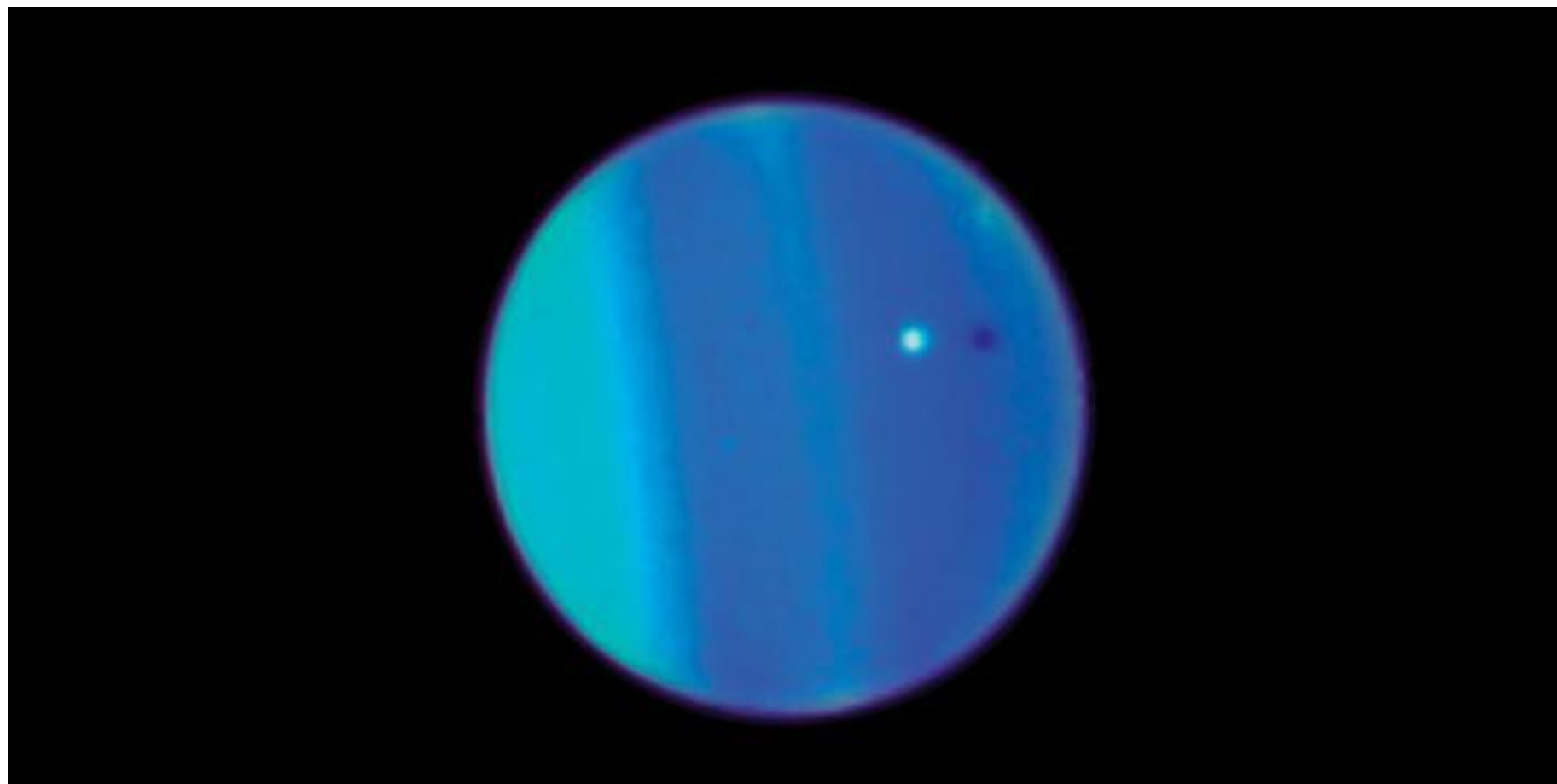

Szaturnusz sarki fénye (IR tartomány)

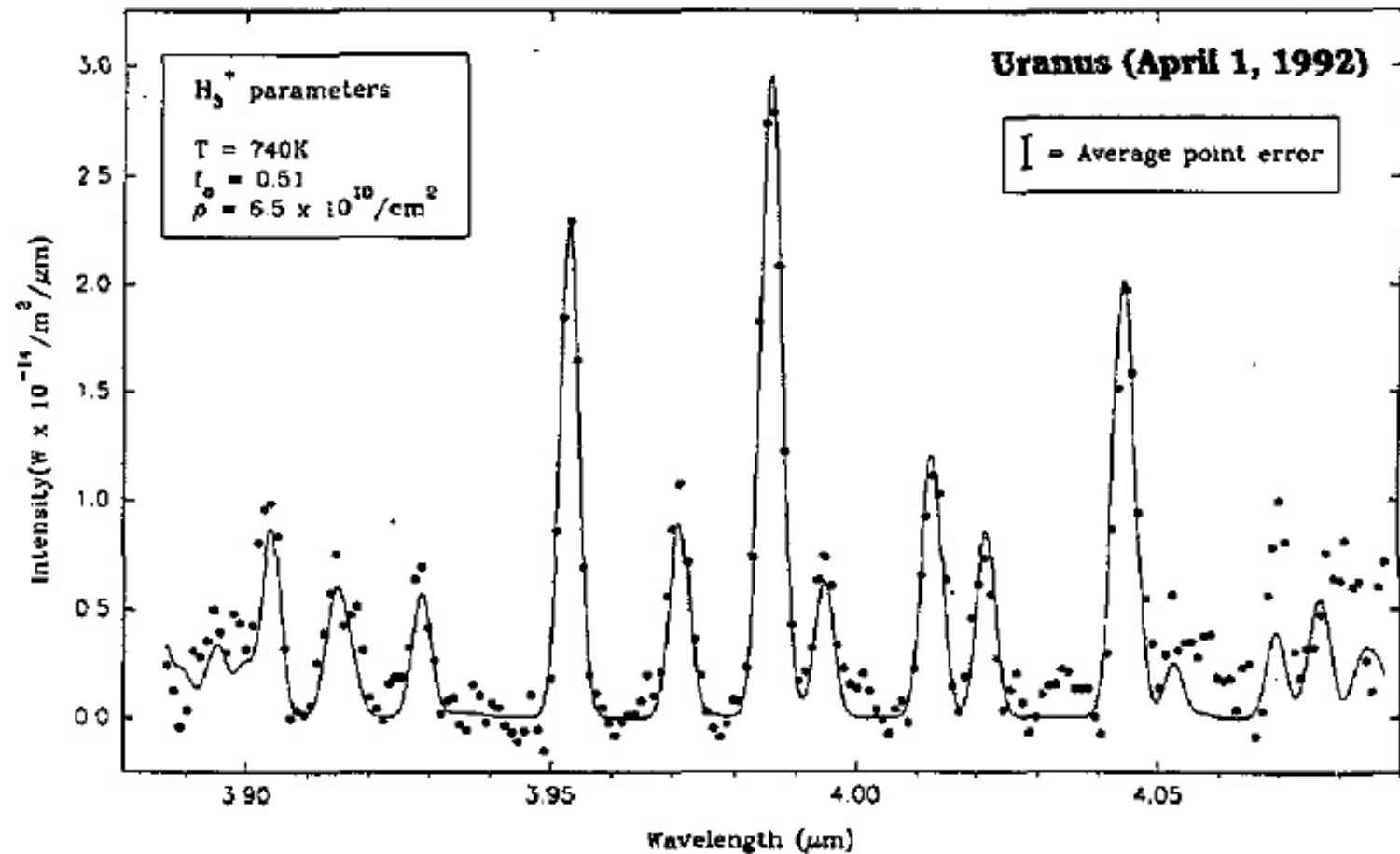

H_3^+ az uránuszon

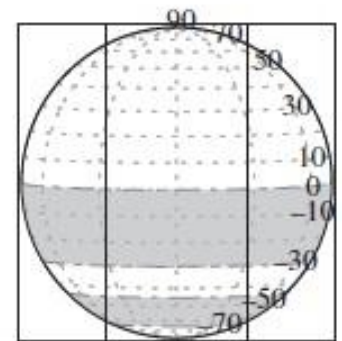
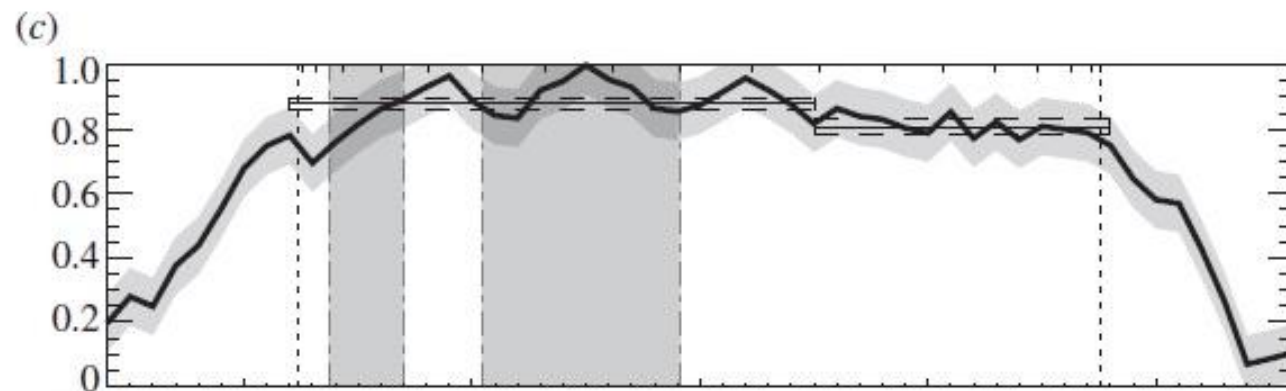
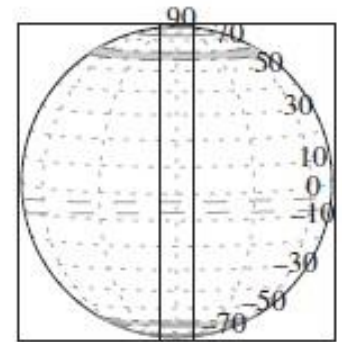
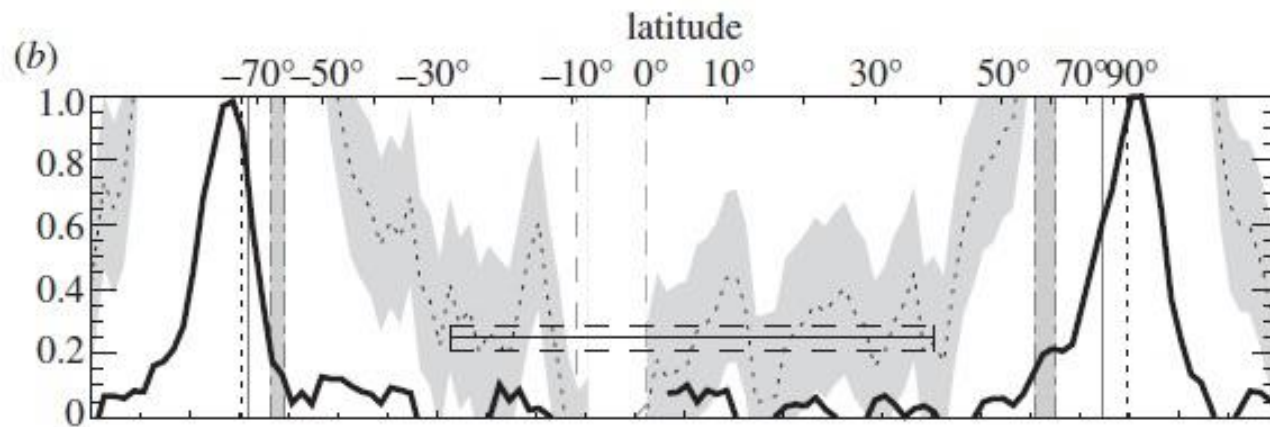
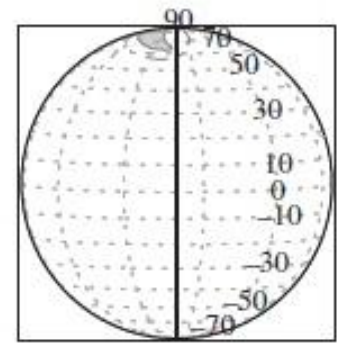
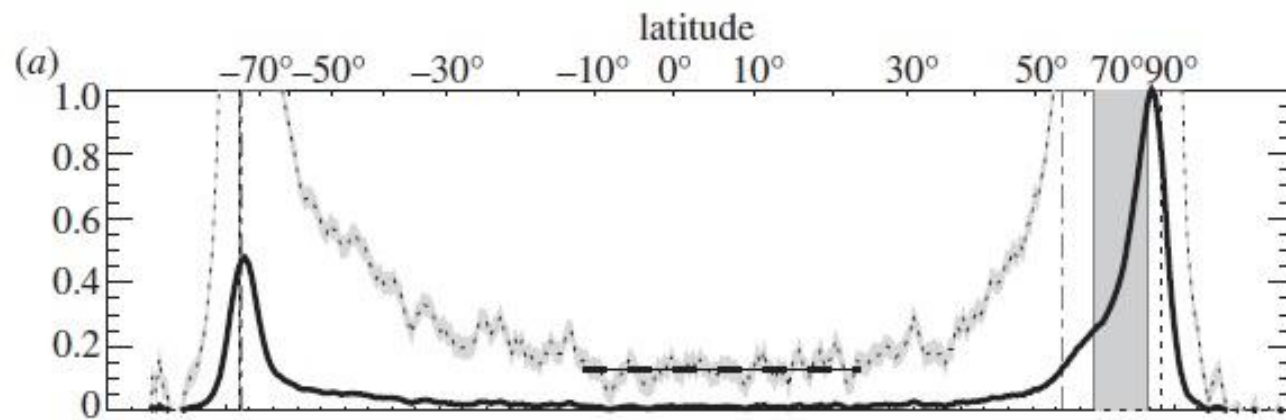

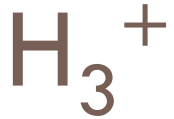
H_3^+ az uránuszon

Uránusz sarki fénye (UV)

- Jupteren:

H_3^+ képződés „sarki fény” kapcsán (+ UV ionizáció révén)

- Szaturnusz:

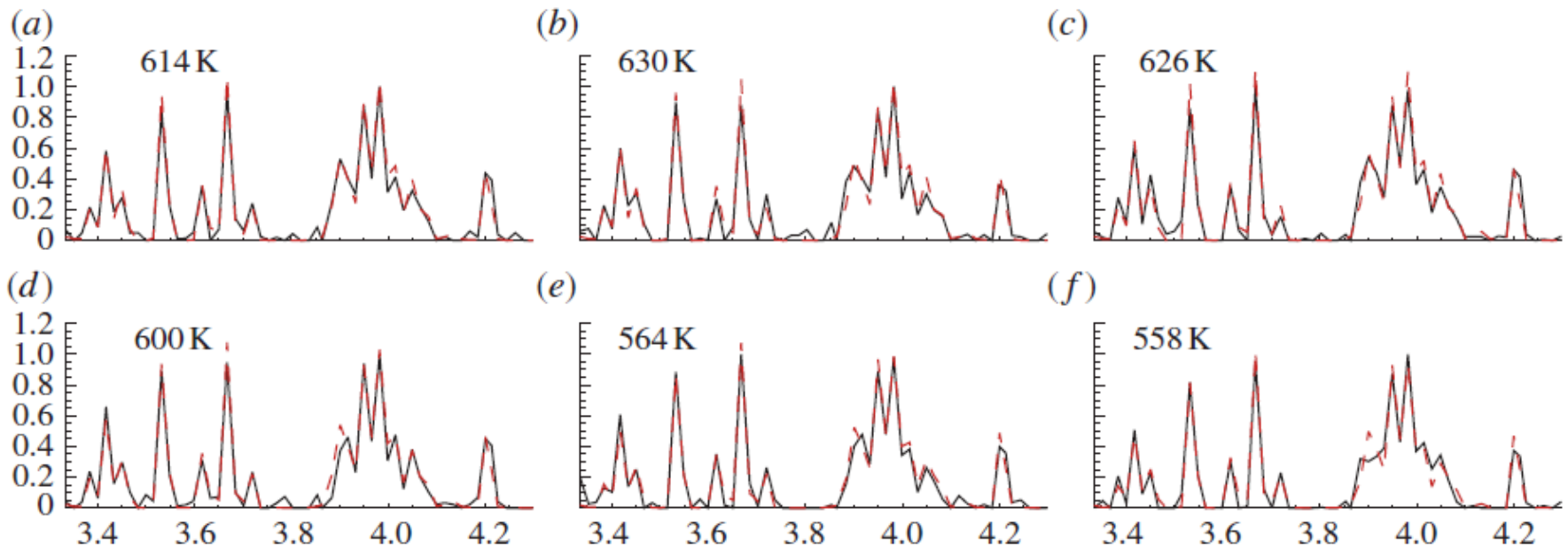
H_3^+ képződés „sarki fény” kapcsán (+ UV ionizáció révén)

- Uránusz:

H_3^+ emisszió főleg UV inoizációból, sarkifény kis szerepet játszik

Mire jó, hogy látjuk a H_3^+ -t?

- Léggör változásainak követése, pl. felső légkör hőmérsékletének mérése időben

H_3^+ a csillagközi térben

Tarantella köd

Diffúz felhő

$T \sim 50-100$ K

$1-100$ db molekula / cm^{-3}

Orion köd

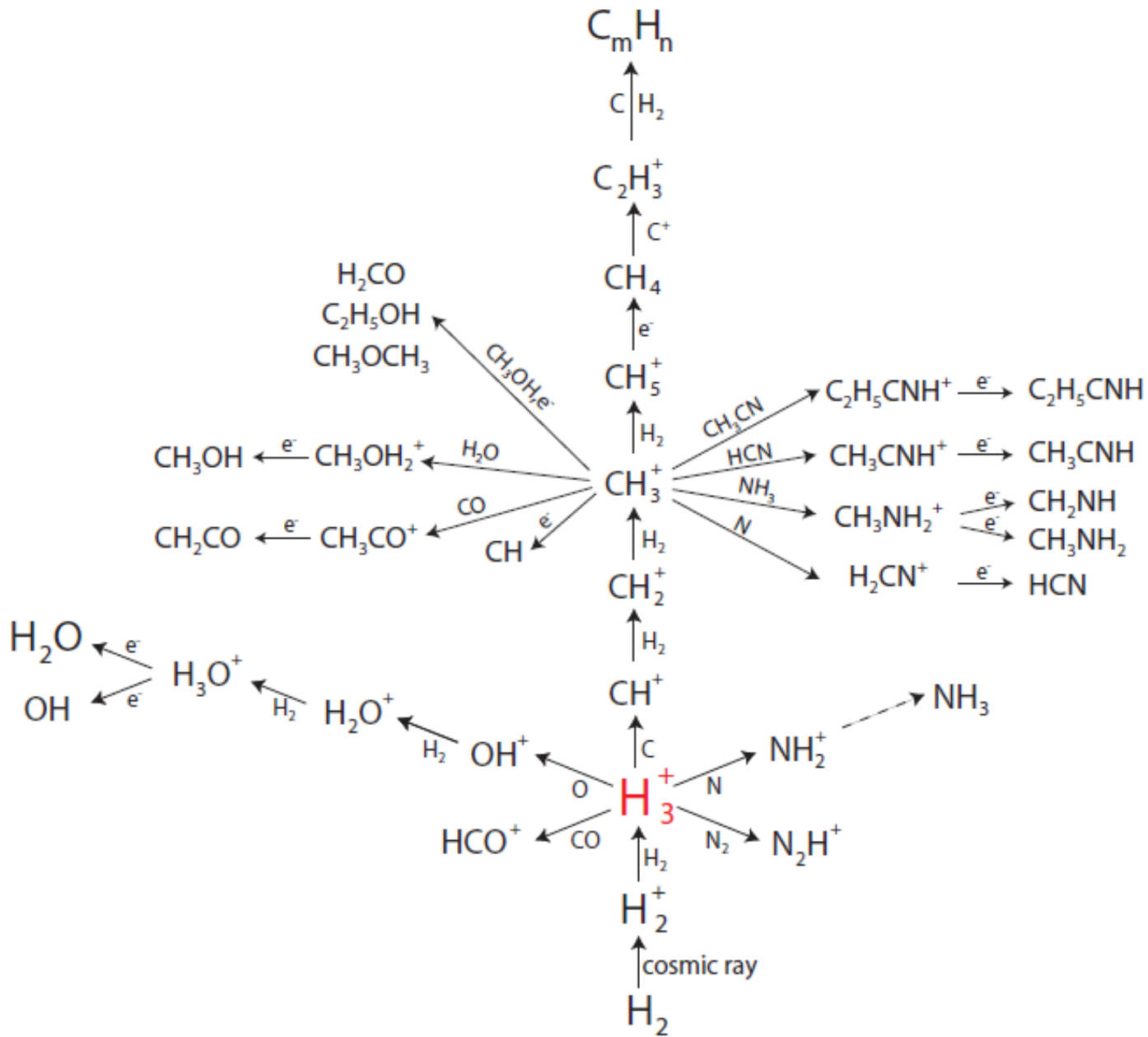
Molekulafelhő

$T \sim 10$ K

$>10^3$ db molekula / cm^{-3}

H_3^+ a csillagközi térben

- Detektálás: SN1 987A szupernova (1992)
- Detektálás molekula felhőben (1996)
- Detektálás diffúz felhőben (1998)

H_3^+ a csillagközi térben

- Sok-sok-sok egyéb érdekes információ, pl:
  - ▣ Kozmikus sugárzás ionizációs rátája
  - ▣ D / H arány kb. $1,5 \cdot 10^{-5}$, de H_2D^+ stabilabb mint H_3^+ , így fel tud dúsulni, és ez alapján H_3^+ , H_2D^+ és D_2H^+ arányából csillagközi ködök kormeghatározása, ebből csillagképződés időskálája
  - ▣ $\text{H}_2 + \text{H}_3^+ = \text{H}_3^+ + \text{H}_2$ leggyakoribb reakció az univerzumban 😊

Köszönöm a figyelmet!

□ Források

- Tarczay György – Kémia a csillagok között (2007)
- Phil. Trans. R. Soc. A, **370**, 4991-5000 (2012)
- Phil. Trans. R. Soc. A, **370**, 5200-5212 (2012)
- Phil. Trans. R. Soc. A, **370**, 5213-5224 (2012)
- Phil. Trans. R. Soc. A, **370**, 5186-5199 (2012)
- Phil. Trans. R. Soc. A, **370**, 5130-5141 (2012)
- Phil. Trans. R. Soc. A, **358**, 2523-2534 (2012)
- Phil. Trans. R. Soc. A, **358**, 2363-2369 (2012)
- Rep. Prog. Phys, **58**, 421 (1995)
- Max. H. Berg – PhD disszertáció, Heidelberg (2011)
- <http://www.3bscientific.hu>
- Wikipedia
- www.nasa.gov